

Mikołaj TARKOWSKI*

System przedstawicielski w poglądach Borysa Cziczierina

Borys Nikołajewicz Cziczierin urodził się 26 maja 1828 r. w szlacheckiej rodzinie zamieszkującej gubernię tambowską¹. Cziczierinowie początki swoich dziejów w Rosji upatrywali w pochodzącym z Włoch Afanasim Cziczierinie, który stanowiąc część świty Zofii Paleolog, miał wraz nią przybyć w 1472 r. do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Jednakże w myśl współczesnych ustaleń naukowych w dziedzinie onomastyki nazwa rodu pochodzi od zakorzenionego w tambowskim dialekcie słowa *cziczierin*, które oznaczało zimny jesienny wiatr przynoszący mokry śnieg. Niezależnie od genetycznych konotacji należy podkreślić, iż na przestrzeni wieków niektórzy z przedstawicieli rodziny Cziczierinów zajmowali stanowiska w rosyjskim aparacie administracyjnym. W służbie państwowej na początku XVII w. pozostawał poddany cara Michaiła Fedorowicza pełniący funkcję gubernatora wojskowego – Iwan Cziczierin. Natomiast w czasach panowania Katarzyny II zadania gubernatora wojskowego w Syberii wykonywał Denis Iwanowicz Cziczierin, a jego brat Mikołaj służył w carskiej policji, dowodząc jej oddziałami w Sankt Petersburgu². Znana jest także opinia, iż w latach 30. XIX w. ojciec Borysa Cziczierina Mikołaj Wasilewicz wyznawał poglądy monarchistyczne, pomimo tego iż przed powstaniem dekabrystów sam deklarował się jako osoba „politycznie postępową”³.

Edukacja Borysa Cziczierina przebiegała początkowo w domu. Program przygotowany przez rodziców i wynajętych do tego celu guwernantów zakładał poznawanie literatury pięknej i prozy rosyjskiej, a także historii Rosji – na podstawie dwunastotomowego opracowania *Historia państwa rosyjskiego* autorstwa Nikołaja Karamzina. Młody Borys Cziczierin poznawał także język i dzieła literackie wchodzące w skład kultury francuskiej. Po opanowaniu kursu ję-

---

* Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: mikolaj.tarkowski@uwm.edu.pl.

¹ S. Bachruszin, *Wstupitel'naja stat'ja*, [w:] B. Cziczierin, *Wospominanija Borisa Nikołajewicza Cziczierina*, t. 1: *Moskowskij Uniwersitet*, Moskwa 1929, s. 5.

² G. Hamburg, *Boris Chicherin. Early Russian liberalism 1826–1866*, Stanford 1992, s. 19.

³ *Ibidem*, s. 23–24; zob. też S. Jankowicz, *Filozofia społeczna Borysa Cziczierina*, Kraków 2002, s. 17.

zyka francuskiego rozpoczął naukę niemieckiego, angielskiego, a także języków klasycznych. Poszerzanie zdolności leksykalnych w każdym z tych obszarów uzupełnione zostało o dobrą znajomość historii, kultury i literatury poszczególnych państw. Do końca życia w listach nadsyłanych do przyjaciół korzystał z cytatów zaczerpniętych z poezji Friedricha Schillera⁴. Domowa edukacja Cziczierina nie była celem samym w sobie, bowiem nadrzędnym zamysłem jego opiekunów stało się przygotowanie go do podjęcia studiów uniwersyteckich⁵.

W 1845 r., mając 17 lat, Borys Cziczierin rozpoczął czteroletni kurs prawa na Uniwersytecie Moskiewskim. Za wyjątkiem ostatniego roku studia Cziczierina przypadły na ostatnie lata rządów ministra oświaty hrabiego Siergieja Uwarowa, którego bardzo cenił młody student prawa⁶, dając tego dowód na kartach czterotomowych *Wspomnień*⁷. W latach studenckich na Cziczierina oddziaływał krąg nauczycieli akademickich, m.in. heglista Piotr Redkin⁸ czy też przedstawiciel okcydentalizmu liberalnego Konstanty Kawielin⁹. Jednak największy wpływ na kształtowanie się jego poglądów – głównie w sferze interpretacji filozofii Georga Hegla – miał Tymoteusz Granowski¹⁰. Dodać należy, że w latach 40. XIX w. zainteresowanie inteligencji rosyjskiej filozofią niemiecką dotyczyło zwłaszcza teorii metafizycznych¹¹.

Borys Cziczierin ukończył studia na podstawie pracy „Lokalne instytucje w Rosji w XVII wieku”¹². Za radą ojca w kwietniu 1858 r. wyruszył w podróż po zachodzie Europy. Jej pierwsza część, trwająca do stycznia 1860 r., obejmowała wizyty m.in. w Królestwie Polskim, Austrii (spotkanie z Lorenzem von Steinem), Anglii (spotkanie z Aleksandrem Hercenem i Mikołajem Ogariowem). Cziczierin przebywał także krótko w Niemczech, gdzie nawiązał kontakty z historykiem Heinrichem von Sybelem oraz prawnikami – Robertem von Mohlem i Johanem Kasparem Bluntschlim. W maju 1860 r. Cziczierin wyjechał po raz drugi do Wielkiej Brytanii, gdzie poświęcał się pracy naukowej, poznając brytyjski ustrój polityczny. Od listopada podróż kontynuował po Francji. W Paryżu odbył szereg spotkań z postaciami życia naukowego i społecznego, w tym z francuskim historykiem, autorem wykładu „Historie du gouvernement re-

⁴ G. Hamburg, *op. cit.*, s. 33–36.

⁵ *Ibidem*, s. 38.

⁶ B. Cziczierin, *Wspominanija Borisa Nikolajewicza Cziczierina*, t. 2: *Moskwa sorokowych godow*, Moskwa 1929, s. 27.

⁷ Cziczierin zaczął spisywać wspomnienia w latach 80. XIX w. po powrocie z Moskwy do majątku Karaul w guberni Tambowskiej, a zakończył w 1894 r., zob.: S. Bachruszin, *op. cit.*, s. 7; B. Cziczierin, *Wspominanija Borisa Nikolajewicza Cziczierina*, t. 4: *Ziemstwo i moskowskaja dum*, Moskwa 1934, s. 261.

⁸ S. Jankowicz, *op. cit.*, s. 20.

⁹ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 233.

¹⁰ S. Jankowicz, *op. cit.*, s. 20–21.

¹¹ I. Berlin, *Russian thinkers*, London 1979, s. 136.

¹² O perturbacjach związanych z obroną pracy dyplomowej na Uniwersytecie Moskiewskim, która ostatecznie przypadła na 1853 r., szerzej zob. A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995, s. 120–121.

présentatif” – prowadzonego w latach 1820–1822 w Sorbonie – François Guizotem, a także Louistem Adolphem Tiersem i Charlesem Dupont-White’em¹³. W czasie zagranicznych podróży Cziczeryn podjął decyzję o napisaniu książki poświęconej władzy przedstawicielskiej. Zamiary te zmaterializowały się kilka lat później, dokładnie w 1866 r., kiedy w Moskwie ukazało się opracowanie zatytułowane *O narodnom predstaviteľstwie*¹⁴.

W 1861 r. Borys Cziczeryn otrzymał na Uniwersytecie w Moskwie stanowisko profesora w katedrze prawa państwowego¹⁵. Jego praca dydaktyczna i naukowa rozwijała się przez następne kilka lat. Jednak zaczynając wykłady jesienią 1867 r., miał przecucie, że schyłek jego kariery naukowej jest bliski¹⁶. Powodem takich przewidywań były nieprzychylnie opinie, które nasiliły się wobec niego, zwłaszcza gdy podczas wyborów do władz uniwersyteckich zgłosił nieprawidłowości proceduralne. Co prawda został jeszcze wybrany na stanowisko dziekana wydziału prawa, ale wybór jego kandydatury podważyła następnie większość profesorów zasiadających w Radzie Uniwersytetu Moskiewskiego. Sprawę skierowano do władz rosyjskich. Minister nie uznał wyboru na stanowisko dziekana, wskutek czego Cziczeryn zrezygnował ze wszystkich stanowisk akademickich i odszedł z uniwersytetu¹⁷.

Borys Cziczeryn działał także w sferze publicznej. Przez dwadzieścia lat pracował w utworzonym na fali reform Aleksandra II ziemstwie w guberni tambowskiej¹⁸. Natomiast od końca 1881 do lipca 1883 r. zajmował stanowisko burmistrza Moskwy. Ostatnie lata życia spędził w swoim rodzinnym majątku Kraul. Zmarł 3 lutego 1904 r.¹⁹

Poglądy Cziczeryna na państwo i społeczeństwo sytuują go zasadniczo w gronie dziewiętnastowiecznych konserwatywnych liberałów. Wyrazistość opinii i poglądów, a także ich spójność nie zmieniały jednak faktu o znikomym oddziaływaniu jego filozofii w sferze realnie uprawianej polityki²⁰. Synkretyzm ideowy rosyjskiego myśliciela przekonywał o potrzebie istnienia porządkującej mocy skoncentrowanej władzy państwowej z jednej strony²¹, z drugiej zaś uznawał wolność jednostki, która powinna być respektowana przez państwo mające się składać „z wolnych osób, a nie z niewolników”²². Był on filozofem

¹³ G. Hamburg, *op. cit.*, s. 180–181; zob. też F. Guizot, *Istoria civilizacji w Europie. Ot’ padienija rismskoj imperii do francuzkoj rewolucii*, Sankt Petersburg 1860, s. XI–XII.

¹⁴ S. Jankowicz, *Borys N. Cziczeryn – istota i cechy narodowego przedstawicielstwa*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 2008, t. 43, s. 203–204.

¹⁵ S. Bachruszin, *op. cit.*, s. 5.

¹⁶ B. Cziczeryn, *Wospominanija...*, t. 1, s. 227.

¹⁷ S. Bachruszin, *op. cit.*, s. 5; zob. też S. Jankowicz, *Filozofia społeczna...*, s. 38.

¹⁸ O instytucji ziemstw powiatowych i gubernialnych w Cesarstwie Rosyjskim zob. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2009, s. 592.

¹⁹ S. Bachruszin, *op. cit.*, s. 5–6.

²⁰ A. Walicki, *Filozofia prawa...*, s. 116.

²¹ S. Jankowicz, *Filozofia społeczna...*, s. 267.

²² J. Dobieszewski, *Boris Cziczeryn: między liberalizmem a konserwatyzmem* (rec.), „Edukacja Filozoficzna” 2002, t. 34, s. 362.

i teoretykiem liberalnym, który działał w sferze dużej alienacji i niezrozumienia. Przekonywał o tym w latach dwudziestolecia międzywojennego profesor Uniwersytetu Stefana Batorego M. Zdziechowski, który w jednym z pism odnotował: „[...] ten wielki człowiek przeżył całe życie w tragicznej samotności; z nadto był czysty, kryształowo czysty i niezdolny do kompromisów; więc świat go odrzucił [...]. W polityce byli mu równie wstrętnei chwalczy autokratyzmu, jak i rewolucjoniści”²³. Zdziechowski zauważył również, iż rosyjski filozof nie mógł się w pełni zakorzenić w ówczesnym nurcie liberalnym, gdyż jego przedstawiciele afirmowali założenia pozytywizmu, co Cziczierina skłoniło do wyrażania następującej opinii: „Ażeby być pozytywistą [...] dość jest jednej rzeczy: nie mieć pojęcia o filozofii”²⁴.

Operując argumentami wymierzonymi w skrajny indywidualizm popierany przez kręgi anarchistów i rewolucjonistów w Rosji, Borys Cziczierin wykuwał poglądy zmierzające w stronę koncepcji człowieka ograniczonego w swej wolności²⁵. Kategorią, inspirowaną filozofią Kanta, która miała zahamować absolutną wolność jednostki, był akcentowany mocno w twórczości Cziczierina „moralny pierwiastek”. Uczynienie religii sposobem wejścia do najgłębszych pokładów ludzkiej moralności²⁶, a także wytworzenie więzi odpowiedzialności człowieka przed Bogiem sprawić miało również, że rozwój propagowanej przez tzw. lewicę heglowską w Niemczech koncepcji „przebóstwionej” i nieomyślnej jednostki zostanie zahamowany w Rosji²⁷.

Krytyka wymierzona w niektóre interpretacje filozofii Hegla nie wykluczyła Cziczierina z kręgu zwolenników heglizmu. Cziczierin zaproponował jednak rozbudowanie systemu filozoficznego niemieckiego myśliciela. Przejawem tego było uzupełnienie heglowskiej triady o czwarty element – wyższej jedności²⁸. Przyjęcie takiej konstrukcji spowodowało „[...] postawienie Boga żywego na miejscu panteistycznej jedności zjawisk [...]”²⁹. Przenosząc poglądy Cziczierina na grunt społeczno-polityczny Europy początku XX w., Zdziechowski przewidywał, iż drzemiący w nich idealistyczny element „wniesie w zanikającą dziś religijność pierwiastki nowych sił” i doprowadzi do „uszlachetnienia” demokratycznych systemów społecznych, w których warstwy umysłowe zaczną przeważać nad tymi pracującymi fizycznie³⁰.

²³ M. Zdziechowski, *Testament księcia Eugeniusza Trubeckiego [1924]*, [w:] *idem, Wybór pism*, red. M. Zaczyński, Kraków 1993, s. 322.

²⁴ Cyt. za: M. Zdziechowski, *op. cit.*, s. 322.

²⁵ B. Cziczierin, *Kurs gosudarstwiennoj nauki*, Moskwa 1896, s. 22.

²⁶ Cziczierin uważał, że w przeciwieństwie do prawa moralność nie była zasadą wymuszoną. Zgodnie z tym poglądem przepisy prawne miały zabezpieczenie w postaci przymusu stosowanego przez państwo, a postanowienia moralne odwoływały się do sumienia, zob. B. Cziczierin, *Filosofija prawa*, Moskwa 1900, s. 88–89; zob. też A. Walicki, *Prawo i moralność w poglądach Włodzimierza Solowjewa i Borysa Cziczierina*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1989, t. 34, s. 333.

²⁷ M. Zdziechowski, *Boris Cziczierin. Wspomnienie pośmiertne*, „Przegląd Polski” 1904, t. 151, z. 451–453, s. 616–617.

²⁸ J. Dobieszewski, *op. cit.*, s. 365.

²⁹ M. Zdziechowski, *Boris Cziczierin...*, s. 620.

³⁰ *Ibidem*, s. 620–621.

Obraz jednostki żyjącej w społeczeństwie budowany był przez Cziczeryna w oparciu o krytykę myśli Jana Jakuba Rousseau. Konfrontowanie założeń filozoficznych francuskiego filozofa obejmujących przypisywanie człowiekowi przyrodzonej wolności, a także wszechwładzę ludu doprowadził do wniosków sprowadzających się do tezy, iż człowiek nie rodzi się wolny, lecz zależny. Stopień zależności podyktowany był różnymi warunkami, w tym rodzinnymi i państwowymi. Cziczeryn twierdził: „[...] nie rodzi się [człowiek – M.T.] jako abstrakcyjna istota, korzystająca z nieograniczonej wolności i nie znająca żadnych obowiązków, lecz jako członek pewnego społecznego organizmu, wiążącego w jedną całość nie tylko obecne, lecz także przeszłe i przyszłe pokolenia”³¹. Rosyjski autor zaprzeczał także istnieniu stanu naturalnego. Jednocześnie podkreślił, iż myśli charakteryzujące pierwotnie panującą anarchię między ludźmi były wyłącznie fantazjami pisarzy XVII i XVIII w. Tę samą kategorię wizji – niemających nigdy miejsca w historii – przypisał opowieściom poświęconym ustanawianiu umów społecznych organizujących ludzi w społeczeństwie i państwie po wstępnym okresie chaosu i nieporządku. Jego zdaniem realnymi czynnikami organizujących lub podporządkowujących się społeczeństw były najczęściej: prawo siły, teoria podboju, rzadziej zaś wola ludu. Ta ostatnia mogła się zrealizować wyłącznie w społeczeństwach dobrze wyedukowanych i uświadomionych politycznie. W takich organizmach społecznych jednostki bowiem rozumiały na zaawansowanych etapach rozwoju, że partykularna wola i przyrodzona wolność nie mogą dominować nad dobrem powszechnym. Dla Cziczeryna założenie o istnieniu „zobowiązania człowieka” polegającego na podporządkowaniu interesów wolnych jednostek woli władzy państwowej stanowiło fundament ustroju: monarchicznego, arystokratycznego i demokratycznego. Rosyjski filozof, analizując przykładowo podstawy ustroju demokratycznego, pisał: „Wszechwładza ludu nie oznacza prawa każdego do bycia posłusznym jedynie swej własnej woli, a oznacza obowiązek podporządkowania swojej woli woli cudzej, to jest decyzji większości lub jej przedstawicieli”³².

Jednostka obdarzona wolnością zaciąga swoje zobowiązanie także wobec społeczeństwa. Każdy człowiek – jak zauważył Cziczeryn – włącza się w organizm społeczny z jednej strony z powodu chęci realizacji własnych interesów i potrzeb, z drugiej zaś inspirowany jest moralnością i rozumem. Wolność nie jest zatem jedynym prawem i obowiązkiem człowieka funkcjonującego w sferze społecznej. W poglądach jego świadomości drzemie bowiem pierwiastek etyczny i rozumowy, który skłania go do uświadomienia i przestrzegania zasad i reguł panujących w szerszej perspektywie obejmującej ogólne interesy, więzi międzyludzkie, a także świat niematerialny. Rosyjski filozof podkreślał także duchowy wzajemny rozwój zachodzący pomiędzy ludźmi w danym czasie. Nie mniej ważny jest również mechanizm, zgodnie z którym „każde pokolenie otrzymuje od swoich poprzedników umysłową i moralną spuściznę”. Proces ten – nazywany przez Cziczeryna „organicznym rozwojem narodów i ludz-

³¹ B. Cziczeryn, *Nauka o wszechwładzy ludu*, tł. S. Jankowicz, „Kwartalnik Filozoficzny” 1998, t. 25, s. 252.

³² *Ibidem*, s. 252–253.

kości” – sprawia, że osoby funkcjonujące w społeczeństwie zostają zanurzone w „powszechny świat duchowy”³³.

Filozofia Borysa Cziczierina zakładała, że człowiek działający w społeczeństwie jest w stanie realizować się na gruncie idei wolności, ale też, odwołując się do sfery powinności i wynikających z niej obowiązków nakładanych na każdą jednostkę poprzez przyjęcie dorobku poprzednich pokoleń, jest on powołany do spełniania narodowych zobowiązań. W tym kontekście człowiek respektujący i realizujący prawa i obowiązki działa w państwie, które jest „najwyższym związkiem”, scalającym w jeden organizm zarówno ludzi działających samodzielnie, jak i ludzi funkcjonujących w zbiorowości utożsamianej przez Cziczierina z następującymi po sobie pokoleniami. Istota pojęcia państwowości³⁴ łączyła się z ustanowieniem w społeczeństwie wyższego ładu i porządku. Jednostka odwołująca się do swych najlepszych rozumowych i moralnych cech służy państwu, jednocześnie znajdując w nim obszar wypełnienia swej osobistej wolności. Jednak z istnieniem obowiązków nakładanych na obywateli skorelowane zostały cele, jakie stoją przed państwem. Cziczierin jako podstawowe zadanie przypisane władzom publicznym wymienił obowiązek rozwoju wolności – pomyślanej jako „wymaganie powszechnego dobra”. Determinanty warunkujące wypełnienie tej publicznej powinności obejmowały kilka czynników, w tym: potrzeby władz, prawo, porządek czy też sprzeczne interesy, nad którymi państwo powinno zapanować³⁵. Egzekwowanie powszechnego dobra, jako jeden z centralnych elementów filozofii państwa w myśli Borysa Cziczierina, uzależnione było zatem od prawidłowego rozwoju wszystkich społeczno-politycznych czynników. Rosyjski pisarz dodawał jednak, iż spełnienie owego ideału przebiegało ewolucyjnie, przy wykorzystaniu przez narody i społeczeństwa różnych metod. Cziczierin twierdził, że „każdy lud posiada swoje właściwości [...] jeden kieruje się zasadą prawa, inny zasadą obowiązku; jeden ustanawia u siebie demokrację, opartą na osobistym udziale [...] obywatela w państwowym zarządzie, inny podporządkowuje się panującej nad nim władzy, uświęconej wiarą, prawem, historią; jeszcze inny [...] stara się połączyć obie przeciwstawne zasady w powszechnych instytucjach”³⁶.

Zobowiązanie do osiągnięcia nadrzędnego celu, zaciągnięte przez władające kilku narodami państwo, zdawało się sprawą jeszcze bardziej złożoną. Co prawda Cziczierin wyobrażał sobie możliwość zarządzania wielonarodowym bytem politycznym bez uwzględnienia czynnika wyższej moralności, lecz jednocześnie podkreślał on, że taka struktura nie wspiera się na fundamentach trwałej kultury. Konsekwencją panowania jednego narodu nad drugim było przyjęcie na siebie olbrzymiego obowiązku etycznego. Wymóg polegający na „wyświadczeniu sprawiedliwości” ciążył na silniejszym podmiocie. Biorąc pod uwagę kate-

³³ *Ibidem*, s. 253.

³⁴ Cziczierin za Heglem uznawał państwo za wypełnienie idei moralnej, zob. B. Cziczierin, *Filozofia prawa...*, s. 301.

³⁵ *Ibidem*, s. 254–255.

³⁶ *Ibidem*, s. 255.

gorie moralne, Cziczierin krytycznie ocenił politykę Imperium Rosyjskiego wobec narodów zależnych od niego³⁷.

W niektórych strukturach państwowych narodowe przedstawicielstwo stanowiło czynnik potrzebny do osiągnięcia idealnego celu, niezmiennie rozumianego przez Cziczierina jako dobro powszechne³⁸. Jako element ustroju społeczno-politycznego narodowe przedstawicielstwo powinno pozostawać w zgodzie z innymi celami i potrzebami państwa. Konieczność wprowadzenia takiego systemu podyktowana była miarą korzyści, którą element ten mógł przynieść³⁹. Dodać należy również, iż społeczeństwa, które przez wieki zarządzane były na gruncie polityki nieznającej żadnych ograniczeń, nie były w stanie zbudować systemu przedstawicielskiego⁴⁰. W opinii Cziczierina kontrola społeczna była bowiem gwarantem istnienia wolności jednostki. Kontrola miała być sprawowana przez powołane do tego instytucje przedstawicielskie, które dodatkowo miały się wśluchiwać w potrzeby zgłaszane przez obywateli. Cziczierin stwierdził w związku z tym: „Nie ma wątpliwości, że ustrój przedstawicielski wymaga od obywateli czynnej uwagi w sprawach społecznych, gotowości stania przy swoich prawach [...]”. Z drugiej strony rosyjski filozof zauważył, że ustrój przedstawicielski nie może prowadzić „[...] do tego, aby wszystko [ludzie – M.T.] robili sami”. Idealna wizja ustroju przedstawicielskiego zakładała, iż każda osoba wypełniała powierzone mu zadania w zgodzie z innymi, bacząc jednocześnie na wzajemnie uzupełniające się zasady: działalności społecznej i wolności każdego człowieka⁴¹.

Jednym z warunków funkcjonowania systemu przedstawicielskiego była wolność polityczna. Cziczierin uznał Anglików za naród, który na drodze historycznej ewolucji najlepiej przyswoił sobie i zastosował w praktyce politycznej kategorię wolności⁴². Wolność polityczna wiązała się nierozdzielnie z walką polityczną, którą prowadzą partie. W tym miejscu Cziczierin aprobował konstruktywną różnicę zdań występującą między partiami. Za destrukcyjną uznał zaś wolność polityczną, która sprowadzała się do negacji podstawowych zasad społecznych bądź ustrojowych. Rosyjski filozof diagnozował także procesy odchodzenia społeczeństw od wolności politycznej. Zjawisko takie spowodowane było występowaniem w ustroju przedstawicielskim różnic i polemik, które zaczy-

³⁷ M. Zdziechowski, *Boris Cziczierin...*, s. 619.

³⁸ Z dobrem powszechnym Cziczierin łączył zaspokajanie potrzeb narodowych. Ich realizacja mogła przebiegać na dwa sposoby: poprzez działalność społeczną lub rządową. Pierwsza obejmowała prywatną inicjatywę i przedsiębiorczość, druga miała być stosowana wyłącznie tam, gdzie prywatna przedsiębiorczość była niewystarczająca, zob. B. Cziczierin, *O narodnom predstavitel'stwie*, Moskwa 1866, s. 387–388.

³⁹ B. Cziczierin, *Nauka o wszechwładzy...*, s. 255.

⁴⁰ S. Jankowicz, *Filozofia społeczna...*, s. 272.

⁴¹ B. Cziczierin, *O narodnom...*, s. 391.

⁴² Rosyjski filozof wiązał rozwój wolności politycznej z warunkami geograficznymi wpływającymi na organizmy państwowe. Posłużył się przy tym przykładem Anglii, której geograficzne położenie warunkowało historyczny rozwój urzędów i instytucji publicznych. Cziczierin pisał wprost, iż „warunki fizyczne sprzyjają zjednoczeniu społeczeństwa i wyzwalają w nim samodzielność prowadzącą do urzędów przedstawicielskich”, B. Cziczierin, *O narodnom...*, s. 394.

nały górować nad jednością. Jego zdaniem silna polaryzacja stanowisk w sprawach kluczowych dla państwa uzasadniała wzrost znaczenia czynników koncentracji władzy państwowej⁴³.

Przesłanka koncentracji władzy państwowej wielokrotnie pojawiła się w twórczości Cziczierina. Państwo, tworząc jedną całość, potrzebowało jednej władzy publicznej podążającej w obranym przez nią kierunku. Rosyjski pisarz zasadę tę podniósł do rangi „aksjomatu politycznego”. Rządzący powinni w obliczu różnorodności społecznych namiętności prawidłowo ocenić, czy występują warunki do ujednoczenia politycznych kierunków i postaw, tak aby społeczeństwo zaczęło podążać w stronę wybranego przez władzę celu. Filozof zaproponował rozważenie w tej kwestii zasadniczego pytania: czy skład narodowościowy, stanowy bądź klasowy nie przekreśli planów zjednoczenia wszystkich wokół nadrzędnej idei dobra wspólnego. Gdyby ujednoczenie celów i namiętności danego narodu nie było możliwe, rozwiązaniem pozostaje skoncentrowanie władzy w rękach rządzących, w tym zaprowadzenie samodzierżawia, które jawiło się jako skutek występowania w społeczeństwie silnych podziałów⁴⁴. Cziczierin przedstawił także ogólny wniosek, że warunki sprzyjające konsolidacji społeczeństwa, a nie władzy publicznej, przyczyniają się do rozwoju prywatnej inicjatywy i samodzielności obywateli, co z kolei prowadzi do wzmocnienia wolności politycznej⁴⁵.

Wprowadzenie ustroju przedstawicielskiego nie opierało się na koncepcji istnienia równości między ludźmi funkcjonującymi w społeczeństwie. Borys Cziczierin zauważył, iż cechą organizmów społecznych był podział na ludzi posiadających różne zawody, powołania, sytuację społeczną, wykształcenie – co nie pozostawało obojętne na różnice zachodzące między nimi w dziedzinie poglądów oraz interesów. Wzajemne relacje wiążące grupy społeczne decydowały o powodzeniu lub porażce instytucji przedstawicielskich. Rosyjski filozof wymienił jako jeden z głównych czynników wyodrębniania się odmiennych grup interesów własność. Uzasadniając swój pogląd, pisał: „Własność daje człowiekowi środki materialne, również wpływ na ludzi, a później siłę i władzę”⁴⁶. Uzyskanie własności predestynowało człowieka do określonego rodzaju działalności, a także dawało szansę na uzyskanie wykształcenia, a w konsekwencji umożliwiało zaangażowanie się w sprawy publiczne. Ostatecznym etapem rozwoju warstw posiadających było „umiłowanie” ustroju przedstawicielskiego. Nawiazując do koncepcji człowieka cnotliwego i rozumnego, Cziczierin zaznaczył, że w sferze duchowej własność stanowi jeden z głównych elementów działania jednostki⁴⁷.

Wielkość i postać własności mają wpływ na wyraźnie zarysowaną różnicę pomiędzy warstwą ludzi bogatych (żyjących z kapitału) i biednych (żyjących z pracy własnych rąk)⁴⁸. Jako stan przejściowy pomiędzy wymienionymi war-

⁴³ S. Jankowicz, *Filozofia społeczna...*, s. 267, 269.

⁴⁴ B. Cziczierin, *O narodnom...*, s. 386–387.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 393.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 418.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 419.

stwami Cziczerynowi jawiła się klasa średnia (skupiająca ludzi łączących kapitał z pracą). W opinii rosyjskiego filozofa warstwą najbardziej wrażliwą na sprawy polityczne i predystynowaną w pierwszej kolejności do urzeczywistnienia ideału wolności politycznej była arystokracja, która wspierała się na wielkiej własności ziemskiej. Jednakże Cziczeryn zaznaczał, że istotne jest, „[...] aby warunkom materialnym towarzyszyła moralność”. Posiadacze ziemscy mający do wypełnienia doniosłe zadania powinni być „[...] nośnikami historycznych wyższych zasad politycznych [...], przewodnikami społeczeństwa i obrońcami jego wolności”⁴⁹. Cecha zachowawczości tak charakterystyczna dla tego stanu stanowiła budulec państwowego porządku. Cziczeryn za cechę charakterystyczną dla najwyższych warstw społecznych uznał również niezależność, służącą do tępienia ostrza samowoli władz publicznych⁵⁰. Wyższe warstwy społeczne miały także do spełnienia obowiązków rozumnego kierowania niżej sytuowanymi masami. W ten sposób władze publiczne miały zyskać szeroką podstawę dla swych rządów⁵¹. Świadomość polityczna przedstawicieli warstw powołanych do wzmacniania poczucia ładu i porządku społecznego powinna wzrastać stopniowo. W przeciwnym razie rosło ryzyko wystąpienia rewolucji. Cziczeryn odnotował powolne zmiany zachodzące w tym zakresie wśród przedstawicieli warstw wyższych w Cesarstwie Rosyjskim⁵². W jego opinii „prawo pańszczyżniane oczywiście działało demoralizująco na szlachtę, a jednak ze szlachty pochodzi wszystko, co Rosja miała najszlachetniejszego, najlepszego, najwyższego i najgoręcej protestującego przeciw nadużyciom i bezprawiom pańszczyżny”⁵³.

Konsolidacja społeczna mogła nastąpić wyłącznie przy udziale klasy średniej. Zdaniem filozofa niosła ona ze sobą znaczący pierwiastek inicjatywy społecznej, a jednocześnie była ogniwem potrzebnym do wykształcenia więzi pomiędzy biednymi i bogatymi. Klasa średnia, przyczyniając się do zniwelowania różnic ekonomicznych pomiędzy grupami społecznymi, powodowała wzrost jedności społecznej, co w konsekwencji sprzyjało ustanowieniu systemu przedstawicielskiego i oddalało widmo rządów absolutnych albo samodzierżawia⁵⁴. Brak klasy średniej uniemożliwiał łagodzenie konfliktów społecznych. Cziczeryn pisał w 1866 r.: „Tylko wola samodzierżawia stojąca nad obiema stronami [warstwą wyższą i chłopami – M.T.] jest w stanie bezstronnie rozwiązać tę sprawę”⁵⁵. Dodawał jednocześnie, że dopóki istniały między tymi grupami spory i różnice, osiągnięcie zgody społecznej nie było możliwe⁵⁶.

Borys Cziczeryn, dostrzegając potrzebę rozumnego współdziałania warstw społecznych, twierdził, iż zmiana „stosunków stanowych” polegająca na utra-

⁴⁹ *Ibidem*, s. 434.

⁵⁰ S. Jankowicz, *Filozofia społeczna...*, s. 267.

⁵¹ B. Cziczeryn, *O narodnom...*, s. 420.

⁵² S. Jankowicz, *Filozofia społeczna...*, s. 267.

⁵³ Cyt. za: M. Zdziechowski, *Testament księcia...*, s. 307.

⁵⁴ B. Cziczeryn, *O narodnom...*, s. 421.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 423.

⁵⁶ *Ibidem*.

cie części przywilejów przez klasę wyższą nie stanowiła właściwego momentu dziejowego do wprowadzania instytucji przedstawicielskich. W takiej bowiem fazie państwo znajdowało się w stanie „fermentacji”, co objawiało się zwiększonym poziomem samowoli. Rosyjski myśliciel przestrzegał przed rozwiązaniami zakładającymi, iż utracone przez wyższe warstwy społeczne przywileje nagle zostaną zastąpione prawami politycznymi. Jego zdaniem podejmowane w tym kierunku działania doprowadzały do rewolucji i anarchii. Dlatego państwa, które postanowiły zmienić system społeczny, powinny działać na zasadach przejściowych. Tego typu transformacja miała być w gruncie rzeczy formą przygotowania, a nie sposobem na bezpośrednie wprowadzenie systemu przedstawicielskiego. Jednocześnie władza publiczna musiała wziąć odpowiedzialność za przeprowadzenie procesu przebudowy. Cziczeryn zaznaczył, że pozostawienie tej sprawy społeczeństwu było przejawem skrajnej lekkomyślności. Przykładem niepoprawnych rozwiązań zastosowanych w tej dziedzinie była rewolucja francuska, którą rosyjski pisarz analizował w następujący sposób: „Początkowo nie mogła niczego przeprowadzić oprócz rujnowania, jej niepowodzenie można wytłumaczyć tym, że społeczeństwo razem wzięło się za budowanie nowego ustroju politycznego i zmianę stosunków stanowych”⁵⁷. Z kolei prawidłowa przemiana zakładająca przejście od samodzierżawia do ustroju przedstawicielskiego miała polegać na zmianie stosunków politycznych w państwie legitymowanym przez stabilnie działające społeczeństwo⁵⁸.

Z porównania ustroju republikańskiego z monarchią wyłaniał się ciekawy obraz funkcjonowania instytucji przedstawicielskich. Cziczeryn zauważył, że w przeciwieństwie do republiki monarchia do działania potrzebowała wyłącznie zaangażowania warstwy średniej i wyższej. Niższe warstwy w monarchii wraz z rozwojem dobrobytu i wykształcenia mogły przenikać do klasy średniej. Jednak z istoty swej natury nie odgrywały samodzielnej roli w życiu politycznym monarchii, za wyjątkiem sytuacji, kiedy włączały się do przewrotu rewolucyjnego. W systemie przedstawicielskim pierwiastek demokratyczny niosła w sobie klasa średnia, która była zdolna do utworzenia izby niższej – izby reprezentantów. Porządek przedstawicielski zakładał również funkcjonowanie izby wyższej, nazywanej przez Cziczeryna izbą arystokratyczną⁵⁹. Państwem, które w praktyce zastosowało instytucje działające na zasadach przedstawicielskich, była Anglia, gdzie „[...] życie polityczne od niepamiętnych czasów opiera się na wzajemnych stosunkach tych dwóch klas [klasy wyższej i średniej – M.T.]”⁶⁰. Potrzeba współlistnienia dwóch warstw w systemie przedstawicielskim wykluczała czynniki kreujące nadużycia lub popychające państwo w stronę oligarchii, w której potrzeba wolności odczuwana była wyłącznie w wyższych warstwach społecznych⁶¹.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 426.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 433; zob. też S. Jankowicz, *Filozofia społeczna...*, s. 282.

⁶⁰ B. Cziczeryn, *O narodnom...*, s. 433.

⁶¹ *Ibidem*, s. 438.

Bibliografia

Materiały źródłowe

- Bachruszin S., *Wstupitel'naja stat'ja*, [w:] B. Cziczierin, *Wospominanija Borisa Nikolajewicza Cziczierina*, t. 1: *Moskowskij Uniwersitet*, Moskwa 1929.
- Cziczierin B., *Filosofija prawa*, Moskwa 1900.
- Cziczierin B., *Kurs gosudarstwiennoj nauki*, Moskwa 1896.
- Cziczierin B., *Nauka o wszechwładzy ludu*, tł. S. Jankowicz, „Kwartalnik Filozoficzny” 1998, t. 25.
- Cziczierin B., *O narodnom predstaviteľ'stwie*, Moskwa 1866.
- Cziczierin B., *Wospominanija Borisa Nikolajewicza Cziczierina*, t. 2: *Moskwa sorokowych godow*, Moskwa 1929.
- Cziczierin B., *Wospominanija Borisa Nikolajewicza Cziczierina*, t. 4: *Ziemstwo i moskowskaja dum-a*, Moskwa 1934.
- Zdziechowski M., *Boris Cziczierin. Wspomnienie pośmiertne*, „Przegląd Polski” 1904, t. 151, z. 451–453.
- Zdziechowski M., *Testament księcia Eugeniusza Trubeckiego [1924]*, [w:] *idem*, *Wybór pism*, red. M. Zaczyński, Kraków 1993.

Opracowania

- Berlin I., *Russian thinkers*, London 1979.
- Dobieszewski J., *Boris Cziczierin: między liberalizmem a konserwatyzmem* (rec.), „Edukacja Filozoficzna” 2002, t. 34.
- Guizot F., *Istoria ciwilizacij w Ewropu. Ot' padienija rismskoj imperii do francuzkoj rewolucii*, Sankt Petersburg 1860.
- Hamburg G., *Boris Chicherin. Early Russian liberalism 1826–1866*, Stanford 1992.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2009.
- Jankowicz S., *Borys N. Cziczierin – istota i cechy narodowego przedstawicielstwa*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 2008, t. 43.
- Jankowicz S., *Filozofia społeczna Borysa Cziczierina*, Kraków 2002.
- Walicki A., *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995.
- Walicki A., *Prawo i moralność w poglądach Włodzimierza Sołowjewa i Borysa Cziczierina*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1989, t. 34.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.

THE REPRESENTATIVE SYSTEM IN THE VIEWS OF BORIS CHICHERIN

Abstract: The article is devoted to the representative system, which was one of the elements of the social and political thought of the Russian philosopher Boris Chicherin, who worked in the second half of the nineteenth century. The author analyzes the structure of national representation and the factors which – according to Boris Chicherin – weakened or strengthened the system. In this article, the author emphasizes the role of different factors: social groups (aristocracy, middle class), political liberty and property, that were important for the formation of representative institutions. The analysis of the representative system would not be possible without presenting the basic outline of the conservative-liberal philosophy of the Russian thinker.

Keywords: CONSERVATIVE LIBERALISM, REPRESENTATIVE SYSTEM, OWNERSHIP, ARISTOCRACY, MIDDLE CLASS

